

Tamás Ágnes

Az identitás élclapokban megjelenített elemei.

Nemzetiségi sztereotípiák és önkép az 1860-as években

Vizsgálatomban a 19. századi élclapokról szóló bevezetés és az identitás elemeinek bemutatása után rávilágítok az önkép és a másokról alkotott kép összefüggéseire, majd szemléltetem konkrét példákon keresztül, hogy ezek az élclapokban miként mutatkoznak meg.

Az élclapok a mindennapi társasági, közösségi élet részét alkották, de megjelenítik történeteiken keresztül az utókor számára a mindennapokat is. Az élclapi anekdotákban a mindennapi kultúra egyes elemeit fedezheti fel az olvasó: a karikatúrákon látható a magyar és a nem magyar csoportok öltözködési szokása, olvashatunk a jellemzőnek vélt ételekről vagy ünnepekről, vallási szokásokról, melyek sztereotípiák formájában jelennek meg. A sztereotípiák meghatározásához Allport munkáját hívtam segítségül, aki a következőképpen definiálja azt: a sztereotípiák lényegét tekintve egy „kategóriával társult túlzáson alapuló nézet”, melynek „feladta a kategóriával kapcsolatos viselkedés igazolása”. A sztereotípiák további jellemzője, hogy minden bizonyíték ellenére is makacsul él tovább a társadalomban.⁴⁵⁸

Az élclapok virágzása Magyarországon a neoabszolutizmus utolsó éveiben kezdődött, előtte csak 1848-ban jelentek meg nagy számban. Az élcek szerzői a humor eszközhöz nyúltak, amikor a közvetlen véleménynyilvánítás nem volt lehetséges, majd a dualizmus korában már számtalan élclap jelent meg, melyek közül a következőkkel foglalkoztam: *Az Űstökös*, *Bolond Miska* és a *Borsszem Jankó*.

Az élclapok olvasóközönségére az önkép elemzése során is találhatunk utalásokat a képi megjelenítéseken (lakótér, bútorok, ruházat ábrázolása) és az anekdoták jellemző szereplőin (városi tisztviselők, papok, tanítók) keresztül. A bútorok a városi, mezővárosi lakosok ízlésvilágát tükrözik, a szereplők öltözködése e rétegre jellemzően hangsúlyosan magyaros. *Az Űstökös* előfizetőinek számával kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy az 1860-1870-es

⁴⁵⁸ ALLPORT, Gordon W.: *Az előítélet* (ford. CSEPELI György), Budapest: Osiris Kiadó, 1999, 285.

években 1200-1500 előfizetővel rendelkezett, de az előfizetések nem mind magánszemélyektől származtak, a kaszinók, olvasóegyletek és kávéházak járatták a fontosabb élclapokat, így Az *Üstököst* is,⁴⁵⁹ tehát összességében ennél jóval nagyobb olvasóközönségre gondolhatunk.

Rövidesen arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy kikről szóltak a sztereotípiák, s ezeknek milyen társadalmi funkciójuk volt, de előtte még felmerülhet az a kérdés is, hogy történelmi tárgyú elemzéshez miért a humor eszközeit alkalmazó élclapok írásait, rajzait választottam. Ezt a kútfőt azért választottam vizsgálatom tárgyául, mert kifejezi a társadalmi elképzeléseket, az átlagember viszonyulásait a nemzetiségekhez, a róluk alkotott kliséket.

A karikatúrák, anekdoták és élcek társadalmi jelentősége abban nyilvánul meg, hogy szórakoztató formában közlik – leplezetlenül – szerzőjük, illetve rajta keresztül az átlagember véleményét az adott közéleti, politikai témáról.⁴⁶⁰ A viccek fő céltáblái azok a népcsoportok, amelyek idegenül mozognak az adott közegben, nyelvük eltérő az átlagtól – jelen esetben a magyartól –, kinézetükben, életmódjukban, viselkedésükben van valami jellegzetes. De élénk érdeklődést válthatnak ki a többségi társadalomban azok a kisebbségek is, melyek sikeresek, sikeresebbek, mint a többségi társadalom egyes rétegei. Róluk könnyen kialakulhat az a vélemény, hogy eredményeik érdemtelenek.⁴⁶¹

A politikai témájú élcek társadalmi feszültségeken csattannak, egyben a társadalom hangulatát, hozzáállását is mutatják az adott témához.⁴⁶² A nemzetiségekkel kapcsolatban is megjelennek az anekdotákban ezek a társadalmi feszültségek: például a zsidók üzleti tevékenysége, illetve az arról alkotott vélemény. Az élclapokban a nem magyar nemzetiségekről megjelenő karikatúrák és viccek a lap politikai nézeteitől függetlenül hasonlóak, esetleg a túlzás mértéke eltérő, ami azt mutatja, hogy ezek a történetek és rajzok a többségi társadalom véleményét fejezik ki a kisebbségi csoportokról.

Vizsgálatomban az összes, élclapokban előforduló nem magyar nemzetiséget elemeztem, tehát a zsidókról, a cigányokról, a románokról, a svábokról, a szlovákokról, a szerbekről, a csehekről, a ruténekről, a horvátokról és a szászokról kialakult vélekedéseket gyűjtöttem össze.

⁴⁵⁹ BUZINKAY Géza: *Borsszem Jankó és társai. Élclapok és karikatúrák*, Budapest: Corvina Kiadó, 1983, 25.

⁴⁶⁰ BUZINKAY Géza: Budapesti karikatúrák, in: *Tanulmányok Budapest múltjából XXVII.* (szerk. F. DÓZSA Katalin), Budapest: Budapesti Történeti Múzeum: Budapest Főváros Levéltára, 1998, 100-116. Itt: 100.

⁴⁶¹ CSEPELI György: *Kisebbségek képe a többségi tömegkommunikációban*, in: *Kisebbségsszociológia* (szerk. CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária), Budapest: Kisebbségsszociológiai Tanszék, 1997, 38-47. Itt: 42.

⁴⁶² ERŐSS László: *A pesti vicc*, Budapest: Gondolat, 1982, 116.

De az élclapok képi és szöveges anyaga alapján nemcsak a másokról alkotott kép vizsgálható, hanem az önkép is. A két kép párhuzamosan jelenik meg a lapokban, és szükségszerűen jelentős eltéréseket mutat. A saját csoporthoz az identitás megőrzése érdekében pozitív gondolatokat és tulajdonságokat társítunk, míg azzal a céllal, hogy ez a pozitív önkép fenntartható legyen, a kisebbségi csoportokról negatívabb képet alakítunk ki, mely sokszor szinte ellentéte, komplementere a többség önmagáról kialakított véleményének. Az összehasonlítás a kevésbé értékesnek ítélt csoportokkal a pozitív önkép megőrzésének eszköze, a pozitív szociális identitás pedig az énkép fenntartásához elengedhetetlen. Mind a sztereotípiák, melyek az információk feldolgozásához szükségesek, s így kategorizációkhoz vezetnek, mind egy másik csoport, mint viszonyítási pont, nélkülözhetetlenek egy adott csoport identitásának kialakulásához és megőrzéséhez.

Az identitás elemeinek meghatározásakor Csepeli György kategóriáit vettem figyelembe. Ezek alapján vizsgálhatjuk a nemzetiségekről kialakult képet és az önképet is, mert a sztereotípiák az élclapokban ezekre az identitást alkotó elemekre vonatkoznak. Csepeli két vizsgálatának témám szempontjából releváns elemeit vettem át és egészítettem ki.

I. A láthatóságra vonatkozó sztereotípiák durva klisék, az érzékelés számára szolgáltatnak megkülönböztető szempontokat.

II. 1. Az első kategória a név, a népnév, amely a csoport elkülönülését teszi lehetővé a többi nemzetiségtől. A szerzőnek ezen kategóriáját úgy bővítettem, hogy a nemzetiségi csoportra jellemző személyneveket is vizsgáltam.

2. A második szempontként a hit, a vallás is szerepelhet elkülönítő vagy egységet hangsúlyozó tényezőként.

3. A harmadik kategóriába a nemzeti szimbólumok tartoznak, melyek jelentősége a nemzeti tudat szempontjából nem szorul magyarázatra.

4. Negyedik kategóriaként Csepeli szempontjain kívül még a nyelvet, a nyelv megjelenítését vizsgáltam, amely az élclapokban erősen elválasztja a magyart a nem magyar nemzetiségűtől. A lapok hasábjain a nyelvhasználati jogokért folytatott harc, a nyelv megkülönböztető szerepe közvetlenül és erőteljesen érzékelhető.

5. Az ötödik kategória, a tematizációk. A következő tematizációk különíthetők el, amelyek a 19. századra vonatkozó vizsgálatom esetében is relevánsak:

a.) természeti: a nemzeti élet földrajzi, természeti keretei, a táj jellemzői

- b.) pszichológiai: tulajdonságlisták, amelyeket a nemzetiségre vonatkoztatunk, rájuk vonatkoztatott értékek
- c.) gazdasági: a társadalom gazdasági jellemzői, életszínvonala
- d.) társadalmi: aktuálisan megoldandó társadalmi, politikai feladatok.
- e.) történelmi: nemzeti hagyományok, fontos történelmi személyiségek, események.⁴⁶³

A nem magyar nemzetiségű csoportok esetében a hozzájuk társított sztereotípiák, melyeknek jellemzője, hogy az egyéni vonásokat már nem engedik láttatni, általában negatívak, sablonosak és erősen leegyszerűsítők, míg az önkép pozitív, a magyarosságot hangsúlyozó, olyan értékek jelennek meg benne, amelyek a többi nemzetiségre nem jellemzők.

Nézzük meg közelebbről néhány példa segítségével, mely csoportokhoz milyen tulajdonságokat társítottak a kortársak, akik a „többségi” magyar társadalomhoz tartoztak!

I. Az identitáshoz kapcsolódó jellemzők közül a ruházat is nemzetiségi sztereotípiák hordozója a kortársak számára. Mindegyik csoport megjelenített mindennapi viselete jelentősen eltér a magyarokétól. A magyarokat mindig atillában ábrázolják a karikaturisták, az anekdotákban is hangsúlyozzák a magyaros ruha jellemzőit, mely előkelőbbként jelenik meg még a frakknál is. De milyen ruhában láthatjuk a többi, nem magyar nemzetiségű csoportot? Jellemző, hogy a cigányok ruházata hiányos, bővebb és rövidebb, mint a magyaroké és általában nem hordanak lábbelit. Hasonlóképpen a románok és a ruténok öltözete is kevésbé előkelő, mint a magyaroké. Ők bocskorban, szűrben, általában hosszú hajjal láthatók.

2. kép

Az erőszakos kérő.

- Ne félj babám. Én csak a fele részedet akarom bírni.
- De már akkor majd csak inkább megmaradok egy darabban az uramnak.

(Az Üstökös, 1868. november 8.)

⁴⁶³ CSEPELI György: *Nemzet által homályosan*, Budapest: Századvég Kiadó, 1992, 54-90.

A zsidók akkor, amikor még az emancipáció előtt házalóként vagy uzsorásként tűnnek fel, gyakran láthatók kaftánban, hosszú szakállal és orral. A magyaroknál ápolatlanabb benyomást kelt mind a négy csoport. Az emancipált zsidót már frakkban ábrázolják, de hosszú orra továbbra is jellemzője marad, ez később kiegészül a rosszindulatú, ellenszenvet keltő mosollyal.

2. kép
Zsidó bankár ábrázolása
(Az *Üstökös*, 1868. szept. 6.)

3. kép
Kocsmáros zsidó megjelenítése
(Az *Üstökös*, 1868. szept. 6.)

A svábok nem keltenek a magyaroknál ápolatlanabb benyomást, de öltözkük ábrázolási módjakor is megjelenik az a hozzájuk társított nézet, hogy túl takarékosak, mert a sváb ruhája szűk rá és a szükségesnél rövidebb is.

II. 1. A névadásban kevésbé feltűnők a csoportokhoz társított vélekedések. Jellemző, hogy az élcek magyar szereplői gyakrabban bukkannak fel nevesítve. Ha a nem magyar nemzetiségek is szerepelnek név szerint, ekkor ez mint az eltérő identitás egy vélt jellemzője jelenik meg. A zsidók és a cigányok esetében olvashatjuk a legtöbb személynevet. A zsidók ószövetségi eredetű vagy németes csengésű nevekkal szerepelnek, míg a cigányok nevei mindig becézett alakban olvashatók, így is sugallják az anekdoták a magyarok lekezelő attitűdjait a cigányokkal szemben.

3. A vizsgált lapszámokban az olvasó a nem magyar nemzetiségekkel kapcsolatban nem gyakran találkozhat nemzeti szimbólumokkal, de ez a tény önmagában is hordozhat információt. A magyarok a 19. században azokat a csoportokat, amelyeknek a nemzeti szimbólumai nem szerepelnek az élclapokban, nem is tekintették nemzetnek. Jellemző, hogy csak a horvát címer jelenik meg a magyar szimbólumokon kívül.

4. A nyelv a korban az identitás meghatározásában fontos szerepet kapott. A nem magyar nemzetiségek állandó jellemzője, hogy nem tudnak jól magyarul, amit egyrészt az élcek magyar szereplői megvetéssel kezelnek, de így kijátszhatókká is válnak a nem magyar csoportok. Másrészt az eltérő nyelv vagy az akcentus kifigurázása a viccek egyik eszköze.

A cigányok nyelvének mássága a magyartól szinte kivétel nélkül minden anekdotában megjelenik, egységesen azonos nyelvezettel olvashatjuk a párbeszédék cigány szereplőinek mondatait. A rendszeresen előforduló eltérés az „sz” és „s” betűk, illetve a „z” és a „zs” betűk között figyelhető meg, melyet a következő példa is szemléltet:

„- Nem bizs mi nagyságos uram, igen meg vagyunk vele elégedve, de mégis csak jobb, ha egisen tisztába lesünk; azsirt instalum alássan, ast tudom, hogy egy darabért kít garast kapunk, de hát a húsa kié les?” (Az *Üstökös*, 1860. június 9.)

A zsidók nyelvének eltérései jól kirajzolódnak az anekdotákban: amikor magyarul beszélnek, akkor is egyes labiális és dentális mássalhangzókat torokhangokként ejtenének ki („th”, „kh”), ami rokonságot mutat a német nyelvvel, s a magánhangzók esetében is megfigyelhetünk eltéréseket. Ezek a nyelvi különbségek túlzott formában is megjelennek, ezt a kiválasztott részlet is szemlélteti, amikor a zsidó beszédében más mássalhangzók után is ott áll a „h” hang, illetve a németes kiejtésre utal a „b” „p”-ként való kimondása is.

„- Hhaj khedves piró uram – mhás vhlághbun élünk most, nem úgy van mhint heddig – akhur vult jó vhlág mikhur azt danulták...” (Az *Üstökös*, 1860. május 12.)

A román nyelv kapcsán, mint ahogy az idézet is mutatja, megjelenik a latinositási tendencia humorossá tétele, ami általában kapcsolódik a korban már elterjedtté és ismertté vált dákoromán kontinuitáselmélet bírálatához is.

„MACELLÁRIU ILLÉSULU. Tisztelt gyülekezetulu! Mielőtt egy igen fontos indítványnyal járulnék a confederenciához, javaslom, válaszszuk meg itt minden jelenlevő ráczovicsot oláhulnak, és minden jelenlevő oláhulut ráczovicsnak; kikötvén, hogy csak oláhul beszéljen itt minden ember. – Indítványom pedig az, hogy létessittessék Erdély uniója aként, hogy szakíttassék el Magyarországtól.

EGY NAIIV SZERBOVICS. De hiszen akkor ez nem erdélyi unió, hanem erdélyi szakadás!

MACELLÁRIU. Ugyámulu! De aztán Erdély csatoltatnék Romániához.” (Borsszem Jankó, 1869. február 14.)

5.b. Hanák Péter egy nemzetkarakterológiai tanulmányában kifejti, hogy a 19. századi magyarság idealizált önarcképét a magyar nemesség alkotta meg. Eszerint a magyar jellemzője a lovagiasság, bátorság, vitézség és becsületesség, a magyarságból hiányzik az üzleti szellem, a vállalkozás, a spekuláció.⁴⁶⁴ Ezt a jellemzést az élclapok alapján is alátámaszthatjuk, mert a magyarokról a következő jellemzőket olvashatjuk: furfangos, találékony, bátor, hazafias, és a magyarok gyakran tréfálják meg egymást. A magyarokból hiányzik az üzleti érzék, nem lopnak, nem fősvények, nem kerül említésre esetleges műveletlenségük sem.

A zsidók a magyarokéval éppen ellentétes tulajdonságokkal rendelkeznek. A nemzetiségi csoportról alkotott képben a saját csoportunkból hiányzó tulajdonságok felnagyítva, torzítottan jelentkezhettek. Ezek a vonások negatív értékűvé válnak a másik csoport esetében.⁴⁶⁵ A zsidók a vicclapok szerint fősvények, ügyfeleiket átejtik, becsstelenek, pénzügyekben, spekulációban találékonyak, van üzleti érzékük, katonának nem alkalmasak. De más nemzetiségi csoportok esetében is észlelhetjük az önkép és a másokról alkotott kép komplementer jellegét. A cigányok jellemző tulajdonságai a következők: iskolázatlanok, műveletlenek, szegények, megeszik a dögöt is, lopnak, ha katonák, akkor gyávák, igyekeznek elkerülni a szolgálatot.

4. kép

Czigányválasz.

- Állj meg czigány!
 - Álljon meg kend, kendet senki sem kergeti.
- (Az Üstökös, 1860. szeptember 8.)

A többi nem magyar nemzetiségről sem mondhatunk el pozitív tulajdonságokat: tájékozatlanok, ostobák, babonások, elmaradottak, sőt a románok kegyetlenek és lusták is, a

⁴⁶⁴ HANÁK Péter: *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében)*, in: *A Kert és a Műhely* (HANÁK Péter), Budapest: Gondolat, 1988, 81–111. Itt: 98.

⁴⁶⁵ HANÁK Péter: *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében)*, in: *A Kert és a Műhely* (HANÁK Péter), Budapest: Gondolat, 1988, 81–111. Itt: 98.

németajkú nemzetiségek pedig túlzottan takarékosak az anekdoták szerint. Megjelenik a rutének túlzott vodka- és pálinkafogyasztása, illetve a románok és szlovákok esetében gyakran fogyasztott italként csak a pálinkáról olvashatunk, s ezt a viccek élesen el is ítélik, míg a magyarok mértéktelen borfogyasztása kevésbé negatív színben tűnik föl.

A foglalkozások tekintetében is éles a különbség magyar és nem magyar között: a magyarok gyakran jelennek meg értelmiségi foglalkozást gyakorlóként (ügyvéd, tanár), illetve papként vagy hősies katonaként, míg a nem magyar nemzetiségek szinte kizárólag parasztként (kivéve a zsidókat és a tábori zenész cigányokat). Azt a tényt, hogy a magyarok között megjelennek nemesek is, de a többi nem magyar nemzetiség esetében nem, értékelhetjük úgy, hogy az élcsepapokban a kor társadalmi berendezkedésének többé-kevésbé valóságát mutató lenyomatát láthatjuk.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az élcsepapok és azok negatív sztereotípiái a nem magyar nemzetiségekről, illetve kizárólag pozitív sztereotípiái a magyarokról fontos szerepet játszhattak az identitás megőrzésében az 1860-as évek elején, amikor ezek a lapok is őrizték 1848-1849 emlékét, hangsúlyozták a magyar hagyományokat és mentalitást. Ez lehetővé tette a pozitív önkép fenntartását az 1860-as évek elején is, s az 1860-as évek végétől pedig az élcsepapok és a bennük megjelenített negatív, illetve pozitív sztereotípiák – a magyarok esetében hatalmi pozícióból – már az identitás erősítését szolgálták és a minél erősebb elhatárolódáson kívül az asszimiláció sürgetésének eszközei is. Láthattuk, hogy az élcsepapok sztereotípiáiban a mindennapok egyes jellemzőinek tartott elemei sűrűsödtek össze, a mindennapi kultúra fontos, identitásalkotó egységeire (öltözködés, foglalkozások, nyelv) vonatkoztak.

Summary

Elements of national identity in comic papers.

National stereotypes and self image in the 1860's.

After a brief summary of comic paper literature of the 19th century and the presentation of the elements of identity I focus on the connections between self image and pictures formed on other national groups. This connection can be characterised first of all with the complementary nature of its components. It becomes apparent, that characteristic elements of every day thinking patterns are manifested in the stereotypes of comic papers and they refer to essential units of popular culture. In my research, I define the elements of national identity by using the results of the empiric researches of György Csepeli as a starting point: stereotypes

of visibility, name, religion, national symbols, language and tematisations (natural, psychological, economical, social and historical). I demonstrate the stereotypes of visibility (dressing), national symbols, language and psychological tematisations (typical putatived features, drinking and eating habits, jobs) concerning different national groups living in Hungary. It can be established that the stereotypes pointed out in the comic papers played an important role in the preservation of Hungarian national identity in the beginning of the 1860s and they promoted its strengthening from the end of the 1860's onwards.